

Лілія Трофимович

УКРАЇНСЬКИЙ ТА ПОЛЬСЬКИЙ СЮЖЕТИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОГО ЗБЛИЖЕННЯ 1939 РОКУ

У статті проаналізовано таємний додатковий протокол до радянсько-німецького пакту про ненапад і виокремлено його український та польський аспекти. Висвітлено ставлення національно-патріотичних сил Західної України і політиків Другої Речіпосполитої до порозуміння між Москвою і Берліном і невідворотного німецько-польського конфлікту.

Ключові слова: пакт Ріббентропа-Молотова, таємний додатковий протокол, українське та польське питання, західноукраїнські землі.

Лілія Трофимович. Украинский и польский сюжеты германо-советского сближения 1939 года

В статье проанализирован секретный дополнительный протокол к советско-германскому пакту о ненападении и выделен его украинский и польский аспекты. Освещено отношение национально-патриотических сил Западной Украины и политиков Второй Речипосполитой к соглашению между Москвой и Берлином и неизбежному германо-польскому конфликту.

Ключевые слова: пакт Риббентропа-Молотова, секретный дополнительный протокол, украинский и польский вопросы, западноукраинские земли.

Liliia Trofymovych. Ukrainian and Polish aspects of German-Soviet rapprochement in 1939

The article deals with a secret protocol to the Germany-Soviet Pact of non-aggression. Author accentuates Ukrainian and Polish (Second Commonwealth of Poland) aspects according the conditions of the treaty in the article. Also, there is an explanation of the attitudes of national-patriotic forces from Western Ukraine and politicians from Poland to the agreement between Moscow and Berlin and unavoidable German-Polish conflict.

Key words: Molotov-Ribbentrop Pact, a secret additional protocol, Ukrainian and Polish aspects, Western Ukrainian lands.

1939 рік – один з найдраматичніших і найсуперечливіших епізодів у світовій історії XX століття. Не дивно, що він залишається темою численних публікацій. Лише за останні два десятиліття вітчизняна і зарубіжна історіографія поповнилися значним науковим доробком, присвяченому міжнародній політичній кризі 1939 р., в тому числі її невід’ємній складовій – радянсько-німецькому пакту про ненапад. Вагомий внесок у її розробку здійснили В. Баран, Л. Безименський, М. Боровик, В. Гриневич, М. Волос, С. Дембський, В. Коваль, М. Коваль, М. Корнат, С. Кульчицький, В. Кучер, Н. Лебедева, О. Лисенко, М. Литвин, В. Макарчук, В. Матерський, М. Наринський, К. Науменко, І. Патриляк, П. Полянський, С. Слuch, А. Трубайчук, А. Уткін, І. Фляйшхауер, М. Швагуляк та інші. Водночас український та польський аспекти змови Берліна та Москви, ставлення національно-патріотичних сил Західної України і політиків Другої Речіпосполитої до нацистсько-більшовицького порозуміння потребує подальшого комплексного дослідження.

У статті простежено німецько-радянське зближення та досліджено його український та польський сюжети. Шлях до пакту Ріббентропа-Молотова і таємного протоколу до нього пролягав через міжвоєнне радянсько-німецьке зближення, невід’ємною складовою якого було узгодження позицій в українському питанні, зокрема в запевненні Берліна в тому, що він жодним чином не претендує на західноукраїнські землі, «не кажучи вже про Україну».

22 серпня 1939 р., виступаючи перед вищим командним складом, А. Гітлер заявив: «Післязавтра Ріббентроп укладе пакт. Тепер Польща в тому становищі, в яке я хотів її поставити» [26, р.300]. Він підкреслив, що мова йде не про досягнення якогось певного рубежу чи кордону, а про «знищення ворога». І далі: «Нам не слід боятися блокади. Зі сходу ми одержимо зерно, худобу, вугілля, олово, цинк».

Як згадував міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп, який 23 серпня прибув у Москву, «уже в першій частині переговорів Сталін заявив, що бажає встановлення певних сфер інтересів... На сталінську вимогу сфер інтересів, я, маючи на увазі Польщу, відповів: поляки стають усе більш агресивнішими і було би добре на той випадок, якщо вони доведуть справу до війни, визначити розмежувальну лінію, аби німецькі і російські інтереси не зіштовхнулися – ця демаркаційна лінія була встановлена по течії рік Вісла, Сян і Буг» [15, с. 142].

У ніч з 23 на 24 серпня в Москві був підписаний Договір про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом і таємний додатковий протокол про «розмежування сфер обопільних інтересів у Схід-

ній Європі». Уже в його другому пункті мова йшла про співучасть Москви і Берліна в поділі Другої Речіпосполитої і можливому перекроюванні її території: «На випадок територіально-політичного перелаштування областей, що входять до складу Польської держави, межа сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нарева, Вісли і Сяну» [6, с.632].

Це означало, що до Радянського Союзу переходило Люблінське і половина Варшавського воєводства разом з частиною польської столиці, не залишаючи тим самим полякам прав на власну державність. Як бачимо, вже початок цього пункту звучав смертним вироком для польської державності та цілісності її території. І далі: «Питання, чи є в обопільних інтересах бажання збереження незалежної Польської Держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути остаточно вияснено лише протягом подальшого політичного розвитку. В будь-якому випадку обидва Уряди будуть вирішувати це питання в порядку дружньої обопільної згоди» [6, с.632].

Характерно, що 23 серпня повпред СРСР у Варшаві М. Шаронов надіслав наркомун кордонних справ В. Молотову лист, в якому повідомляв, зокрема, про «вельми гнітюче враження» поляків підписанням 9 серпня радянсько-німецької торгово-кредитної угоди, чутками «про можливість заключення якоїсь конкретної угоди СРСР з Німеччиною». Усе це, як зазначив дипломат, змушує Польщу робити заяви «про можливість домовитися з Німеччиною... зробити висновок про далеко неповний поворот Польщі на шлях нормальних відносин до нас і цілком можливу зміну цього шляху» [6, с.639].

Очевидно, що надіслана напередодні підписання пакту інформація М. Шаронова була сприйнята сталінським керівництвом як ще одне свідчення правильності обраного ним курсу на ліквідацію Польської держави.

Підписаний договір про ненапад і таємний додатковий протокол до нього не лише окреслили нову конфігурацію сил на геополітичній карті, а й створювали сприятливі умови для розв'язання світової війни. У директивній телеграмі начальник Політуправління РСЧА Л. Мехліс поставив перед її політичними органами завдання роз'яснити особовому складу наступне: «... цей договір поширюється на всі кордони СРСР, у тому числі і далекосхідні. Він є поворотом у розвитку Європи, має величезне значення для долі наших народів і демонструє блискучу перемогу сталінської зовнішньої політики» [24, к.3].

Надрукований у «Правде» договір був названий «мирним актом», «інструментом миру», який, безперечно, «буде сприяти полегшенню напруженості в міжнародному становищі, безперечно, допоможе розрядити цю напруженість» [13]. Як відомо, останню від допоміг «розрядити» 1 вересня.

Згідно деяких даних, 24 серпня секретар німецького посольства в Москві Г. Херварт передав американському дипломату Ч. Болену і його французьким колегам текст таємного додаткового протоколу, а керівництво держдепартаменту США ознайомило з його змістом британських дипломатів. Отже, союзники Другої Речіпосполитої знали, що вона приречена, проте, у Варшаву відповідної інформації, судячи з усього, не надіслали. Польські ж лідери до 17 вересня були впевнені, що Радянський Союз буде притримуватися нейтралітету у німецько-польському конфлікті [18, с.588; 27, с.204; 28, с.325].

Свідченням такої помилкової позиції є численні факти. Так, міністр закордонних справ Другої Речіпосполитої Ю. Бек зараз же направив у польські дипломатичні представництва свій коментар московських домовленостей. У ньому очільник зовнішньополітичного відомства стверджував: пакт ні у чому не змінює позицію Польщі, оскільки вона ніколи не розраховувала на допомогу СРСР; не порушує її взаємовідносин з союзниками; є доказом подвійної гри Рад, які цілковито уникають повномасштабної участі на стороні будь-якої групи буржуазних країн, але охоче уявляють собі можливість європейської війни [31, s.18; 32, s.786]. 28 серпня після розмови з Ю. Беком його заступник Я. Шембек записав у своєму щоденнику: «Міністр оцінює загальне становище як не найгірше. Великі військові приготування, які ми здійснили, ставлять нас у військовому плані добре» [25, s.701]. Інший польський дипломат М. Арцишевський заявив Я. Шембеку після одержання інформації про радянсько-німецький пакт, що «не може позбутися враження, що маємо справу з подальшою грою на нервах і значною мірою організованим блефом» [25, s.691]. А колишній і майбутній прем'єр-міністр В. Сікорський оцінював пакт як шаховий хід, що жодним чином не вплине на поведінку Москви і Берліна в майбутніх подіях [29].

Цілковиту відсутність відчуття й аналізу ситуації продемонстрував польський посол у Радянському Союзі В. Гжибовський. Інформуючи своє МЗС про реакцію в дипломатичному корпусі Москви на підписання пакту, він приєднується до загальної думки: «... ніхто не вірить, що Ради втягнуться у глибшу колаборацію з німцями» [23, s.121]. А через чотири дні у своєму рапорті до Варшави стверджує: «Підписання пакту насправді полегшить наше становище». Посол прогнозував, що його триваліст буде мінімальною, оскільки, якщо війна вибухне, наприклад у вересні, то, на його думку, він відразу втратить чинність [22, к.12].

Варто зазначити також, що коли був укладений радянсько-німецький пакт про ненапад, частина поляків, як впливає зі спогадів очевидців, не надали цьому істотного значення. «Більшовики бояться Польщі як вогню, – міркували вони. – Нам на сході, по суті, не потрібно ніякої армії. Один КОП

(Корпус прикордонної охорони – Л.Т.) справиться з спостереженням за кордоном. Єдине, чим будуть стурбовані більшовики, це тим, аби Польща після розгрому Німеччини не рушила на більшовиків. Але ми їх врешті-решт і так поставимо на коліна» [3].

Вважаючи ідеологічні розходження між більшовизмом і націонал-соціалізмом непримиренними, польські лідери навіть не припускали думки про можливість спільної агресії двох сусідів проти їхньої країни [Детальніше про це: 33]. Правда, в польському середовищі були й інші думки щодо наслідків зазначеного пакту. «Справжні результати цього небезпечного кроку Німеччини сьогодні важко оцінити, – записав у своєму щоденнику польський військовий аташе в Литві полковник Л. Міткевич. – В принципі, він не змінював би становище при умові, що в ньому відсутні таємні пункти, спрямовані проти цілісності Речіпосполитої. Та чи так це? Переможно битися на цих двох фронтах ми не можемо і не зможемо» [30, s.218]. Але ці думки не бралися до уваги. Як зазначалось у французькій «Жовтій книзі», «ігнорування застережень стосовно радянсько-німецького зближення, що застало зненацька польську політику, і стало, власне, причиною вибуху війни» [20, k.112].

Не виключено, що певною мірою поляків збивали з пантелику дезінформаційні інтерв'ю наркома оборони СРСР К. Ворошилова газеті «Известия» від 27 серпня про те, що «допомога сировиною і військовими матеріалами є справою торгівлі і для того, аби давати Польщі сировину і військові матеріали, зовсім не потрібно укладати пакт про взаємодопомогу і тим більше військову конвенцію», а також заява заступника радянського наркома закордонних справ С. Лозовського, зроблена днем раніше, що договір про ненапад з Польщею не втратив чинності [9, с.177; 10].

Договір про ненапад був ратифікований Верховною Радою СРСР 31 серпня, напередодні гітлерівського нападу на Польщу, яку В. Молотов у своїй промові на сесії того ж дня звинуватив у тому, що вона відмовилась від радянської військової допомоги, а, отже, від власної безпеки [5, с.346, 351; 10]. Його ратифікація стала очікуваною для Берліна підтримкою вторгнення в Польщу, яке було здійснено наступного дня.

Характерно, що готуючи агресію проти Другої Речіпосполитої, нацистське керівництво заздалегідь планувало розіграти «українську карту». Воно надавало істотного значення моральному виправданню майбутньої агресії. На думку Н. Свідерської, починаючи з аншлюсу Австрії, німці використовували ту ж саму тактику нападу – розвал країни-жертви з середини. Подібна тактика спрацювала в Чехословаччині і планувалася реалізуватись у Польщі. Услід за закарпатцями прийшла черга західних українців стати розмінною монетою у великій грі Берліна [17, с.447].

Як впливає з запису бесіди німецького журналіста з близьким співробітником Й. Ріббентропа П. Клейстом 2 травня 1939 р., на думку останнього, ідеальним було б, аби конфлікт з Польщею не був відкрито викликаний з боку райху. Тому в Берліні вивчалось питання про використання в цій акції українців, оскільки, мовляв, з колишніми керівниками Карпатської України А. Волошином і Ю. Ревачем досягнута домовленість про те, щоб їй у рамках Угорщини надати широку автономію. Цим жестом Німеччина сподівалася знову повернути довіру «українських мас у Східній Галичині та зміцнити їх ослаблену здатність до боротьби». «Здійснивши подібного роду підготовку, – заявив П. Клейст, – ми змогли б дати Польській Україні сигнал до повстання. Із Словаччини і Карпатської України ми направили б зараз же великі партії зброї та боєприпасів, а також направили б добре навчені військовій справі загони січовиків. Між Берліном і Львовом установлений такий тісний контакт, що можна не сумніватися в масовому повстанні українців. Вогнище пожежі в українських районах дало б Німеччині привід для військового втручання у великих розмірах. Увесь цей проект зустрічає в Берліні лише одне застереження. Це – можлива реакція Радянського Союзу» [4, с.421].

Через кілька днів після цієї бесіди П. Клейст прибув до Варшави, де докладно проінформував про найближчі плани Берліна радника німецького посольства Р. Шелію, котрий працював на радянську розвідку. Свідченням цього є повідомлення останнього від 7 травня, що майже повторює вказану розмову П. Клейста з журналістом. З одержаної інформації Москва, зокрема, дізналася: «Після того, як з Польщею буде покінчено, Німеччина навалиться усією своєю міццю на західні демократії, зламає їх гегемонію... Після того, як буде зламаний опір західних демократій, наступить велике зіткнення з Росією, внаслідок якого остаточно буде забезпечено задоволення потреб Німеччини в життєвому просторі і сировині» [4, с.435].

Про те, що нацисти здійснювали практичну підготовку вищезазначених акцій, свідчило і наступне звернення віце-директора політичного департаменту польського МЗС Т. Кобилянського до свого безпосереднього керівника В. Дрімера: «Прошу пана директора направити до Братислави на 10 днів Кароля Перфецького з генерального консульства в Празі з метою встановлення контактів у посольстві для спостереження за здійснюваною тепер німцями української акції проти Польщі з боку Словаччини» [21, k.4]. Цікаво, що це звернення було надіслане за два дні до підписання радянсько-німецького пакту.

Слід зауважити, що українські політичні середовища, вважаючи неминучим європейський воєнний конфлікт, пов'язували з ним далекосяжні політичні плани. Як зазначалось у підсумковому документі

IV Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 1998), «вони виходили з того, що майбутня велика війна повинна кардинально змінити політичну карту, зокрема ліквідувати систему договорів, які затвердили поділ українських земель після Першої світової війни, а, отже, поставити українське питання як актуальну проблему міжнародної політики. Врахування фактора війни стало важливим елементом політичних платформ українських угруповань» [14, с.311]. Тут же зазначено, що українські легальні угруповання робили ставку на можливість війни між західними країнами і більшовицьким СРСР. Тому їхнім планам суперечив назріваючий від весни 1939 р. німецько-польський конфлікт. Своєю чергою, ОУН, налагодивши контакти з німецькими спецслужбами, мала намір використати німецько-польську війну для реалізації українських державницьких устремлень. Однак, радянсько-німецьке зближення зруйнувало плани українських політиків [14, с.311]. А тому не випадково, що вони сприйняли його негативно. Так, близька до Фронту національної єдності газета «Батьківщина» ще в липні висунула припущення про дволикість політики нацистів, які, з одного боку, списують стоси паперів про захист Європи від більшовиків, а, з іншого, ведуть з останніми переговори на предмет поділу українських земель [1]. А 20 серпня цей же часопис зазначав: «Недавній досвід навчив нас, що в наших сподіваннях ставити в сліпим довірю на німецьку карту – це значить перечислюватися і розчаровуватися» [2].

Підписання радянсько-німецького пакту про ненапад стало для національно-патріотичних сил Західної України свідченням того, що вирішення українського питання в найближчому майбутньому не відбудеться. Так, даючи оцінку договору, щоденна газета «Діло» вже 25 серпня зазначила, що він порушив політичні концепції деяких українських політичних груп. І далі «Всі ідеологічні канони – це лише звичайні месіаністичні декорації для реальної німецької політики, які розлетілися від одного подмуху вітру» [8].

Своєю чергою, Берлін дав розпорядження офіційним установам встановити нагляд за українськими організаціями, що пояснювалось тогочасною відмовою його від використання «української карти». «Якщо ми до того ж змушені будемо віддати польську Україну Радянському Союзові, – писав 25 серпня один з ідеологів нацистської партії А. Розенберг, – то це з нашого боку буде другий після Карпатської України удар, завданий одній з найсильніших антимосковських сил» [16, с.41].

Відомо, що голова ПУН А. Мельник відхилив пропозицію німецького командування організувати повстання в Галичині, яке б відтягло від польсько-українського кордону певну кількість військ і полегшило б просування гітлерівської армії вглиб Польщі, вимагаючи від Берліна додаткових гарантій. Варто зазначити також, що більшість легальних українських організацій у Галичині поставилися до планів збройного виступу українців проти поляків негативно. Так, газета «Діло» 13 серпня засуджувала тих, які «в чужому інтересі поширюють на нашій території неспокій та навіть провокують до зайвих виступів» [7]. А Народний Комітет УНДО на засіданні 24 серпня прийняв ухвалу про те, що «українське громадянство виконає в тих важких часах горожанські обов'язки крові і майна, які накладає на нього приналежність до польської держави» [12].

Яку ж позицію зайняли західноукраїнські політичні угруповання відносно насуваючого німецько-польського конфлікту? На думку М. Швагуляка, у цій ситуації, що склалася в кінці літа 1939 р., західноукраїнським політикам у їх пошуку зовнішньої сили, яка б співчувала українській справі й об'єктивно була зацікавлена у сприянні їй, залишався дуже обмежений вибір. «Після ж укладення радянсько-німецького пакту про ненапад ... діапазон цього вибору взагалі зменшився до мінімуму. В умовах, коли вибух війни був питанням днів чи навіть годин, провідні українські політичні партії могли або виступити на підтримку Польщі, або зайняти нейтральну позицію. Оскільки ж другий варіант неминуче був би розцінений властями як зрада, не залишалось нічого іншого, як офіційно заангажуватися на польському боці. Щоправда, зробили це лише партії, які мали представництво у сеймі Польщі» [19, с.239].

Отже, підписаний у серпні 1939 р. таємний додатковий протокол до радянсько-німецького пакту передбачав входження західноукраїнських земель до сфери впливу СРСР, вносячи тим самим вагомі зміни в зовнішньополітичні аспекти української та польської справ. Його укладення знаменувало апогей зусиль сталінського керівництва, спрямованих на усунення бар'єру, який міг би стати на заваді гітлерівській агресії проти Польської Республіки. У Радянського Союзу з'явився шанс стати домінуючою силою східноєвропейського регіону, але за умови, що наростаюче протистояння двох ворожих військово-політичних блоків не буде вирішене мирними методами. На цьому фоні продовжувалося загострення українсько-польських відносин.

Джерела та література:

1. Батьківщина. – 1939. – 9 липня.
2. Батьківщина. – 1939. – 20 серпня.
3. В Западной Белоруссии // <http://dtzkyuy.livejournal.com>

4. Год кризиса, 1938–1939: Документы и материалы. В 2 т. – М.: Политиздат, 1990. – Т.1. (29 сентября 1938г. – 31 мая 1939г.). – 555 с.
5. Год кризиса, 1938–1939: Документы и материалы. В 2 т. – М.: Политиздат, 1990. – Т.2. (2 июня 1939г. – 4 сентября 1939г.). – 431 с.
6. Документы внешней политики СССР. 1939. – Т. XXII: В 2-х кн. – М.: Международные отношения, 1992. – Кн. 1. январь – август – 712 с.
7. Діло. – 1939. – 13 серпня.
8. Діло. – 1939. – 25 серпня.
9. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М.: Наука, 1973. – Т. 7: 1939 – декабрь 1943. – 509 с.
10. Известия. – 1939. – 27 августа.
11. Известия. – 1939. – 1 сентября.
12. Національна політика. – 1939. – 3 вересня.
13. Правда. – 1939. – 24 августа.
14. Протокол узгоджень і розбіжностей, занотованих в ході роботи IV Міжнародного наукового семінару «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 8–10 квітня 1998 р. // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 1999. – Т. 4. – С. 311–312.
15. Риббентроп И. фон. Между Лондоном и Москвой: Воспоминания и последние записи: Из его наследия, изданного Анелией фон Риббентроп. Пер. с нем. Рудого Г. / И. Риббентроп. – М.: Мысль, 1996. – 331 с.
16. Розенберг А. «Далеко идущее решение с непредсказуемыми последствиями» / А. Розенберг // Откровения и признания: нацистская верхушка о войне «Третьего рейха» против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания (пер. с нем.). – Смоленск: Русич, 2000. – С. 37–46.
17. Свідерська Н. Українське питання в європейській політиці навесні 1939 року / Н. Свідерська // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – № 7. – С. 445–458.
18. Тарас А. Анатомия ненависти. Русско-польские конфликты в XVIII–XX вв. / А. Тарас. – Минск: Харвест, 2008. – 832 с.
19. Швагуляк М. З історії українсько-польських відносин напередодні та під час польсько-німецької війни 1939 р. / М. Швагуляк // Україна – Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – К.: Либідь, 1993. – С. 232–241.
20. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół 135. Ministerstwo Informacji i Dokumentacji, sygn. 222/4, 167 k.
21. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Wydział Wschodni, sygn. 6484, 4 k.
22. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Wydział Wschodni, sygn. 6655, 92 k.
23. Batowski H. Agonia pokoju i początek wojny. Sierpień – wrzesień 1939. / H. Batowski. – Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 1984. – 507 s.
24. Centralne Archiwum Wojskowe w Rembertowie, zespół VIII.800.3. Zarząd polityczny Armii Czerwonej, 1939, sygn. 2, 45 k.
25. Diariusz i teki Jana Szembeka (1935 – 1945). (oprac. Zarański J.) – London: Orbis Limited, 1972. – Т. IV. (1938–1939) – 804 s.
26. Documents of German Foreign Policy, 1918–1945. Series D (1937–1945). – London: Her Majesty's Stationery Office, 1956. – Volume VII: The Last Days of Peace. August 9 – September 3, 1939. – 670 p.
27. Gregorowicz S. Polska – Związek Sowiecki. Stosunki polityczne. 1925-1939 / S. Gregorowicz, M. Zacharias – Warszawa: Instytut Historii PAN, 1995. – 230 s.
28. Herwarth H. Miedzy Hitlerem i Stalinem: Wspomnienia dyplomaty i oficera niemieckiego. 1931-1945., tłum. z niem / H. Herwarth. – Warszawa: Bellona, 1992. – 514 s.
29. Kurier Warszawski. – 1939. – 27 sierpnia.
30. Mietkiewicz L. Wspomnienia Kowieńskie / L. Mietkiewicz. – London: Biblioteka Polska, 1968. – 294 s.
31. Polskie akta dyplomatyczne odnoszące się do rokowań brytyjsko-francusko-sowieckich w okresie przed wybuchem Drugiej wojny światowej. – Londyn: Instytut Historyczny im. Generała Sikorskiego, 1955. – 205 s.
32. Polskie dokumenty dyplomatyczne. 1939. Styczeń – sierpień. – Warszawa: Polski instytut spraw międzynarodowych, 2005. – 896 s.
33. Włodarkiewicz W. Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939 / W. Włodarkiewicz. – Warszawa: Neriton, 2002. – 320 s.